

lemesi üzerine İfrikiye Valisi Hanzale b. Safvân el-Kelbî Ebü'l-Hattâr'ı banışı sağlamak için Endülüs'e vali tayin etti (743).

Ebü'l-Hattâr'ın ilk icraatı, eski valiyi ve diğer bazı kumandanları Afrika'ya göndermek suretiyle Endülüs'ten uzaklaştırmak oldu. Kurtuba'da biriken Suriyeli askerleri Endülüs'ün çeşitli bölgelerine yerleştirdi. Dimaşkıllar'ı İlbire'ye (Elvira), Himsîliler'i İsbiliye (Sevilla) ve Leble'ye (Niebla), Kinnesrînliler'i Ceyyân'a (Jaen), Ürdünlüler'i Reyve (Rayyo) bölgesinde Erşüzüne (Archiduna) ve Mâleka'ya (Malaga), Filistinliler'i Şezüne'ye (Sidonia), Mısırlılar'ı da Garbü'l-Endelüs (Algarve) ve Tüdmîr'e (Teodomiro) yerleştirdi. Yönetime iyi başlayan Ebü'l-Hattâr, bir süre sonra kendi cemaatinden olan Yemenîliler'i koruyup diğer kabilelere haksızlık edince Kays kabilesi mensupları Kinnesrînliler'in lideri Sumeyl b. Hâtîm el-Kilâbî'nin çevresinde toplanmaya başladılar.

Sumeyl b. Hâtîm, yapılan haksızlıkları dile getirmek üzere Ebü'l-Hattâr'ın huzuruna çıktıysa da hakarete uğradı. Bunun üzerine Ebü'l-Hattâr'a karşı hem kendi kabilesinin hem de Yemenli Lahm ve Cüzâm kabilelerinin desteğini sağladı. Bunu haber alan Ebü'l-Hattâr Sumeyl üzerine yürüdü ve Şezüne'de yaptığı savaşı kaybedip esir düştü (Receb 127/Nisan 745). Bazı tarihçiler, iki müslüman grup arasında cereyan eden bu savaşı Cemal ve Siffin savaşlarıyla mukayese ederler. Ebü'l-Hattâr'ı yerine Sevâbe b. Selâme el-Cüzâmî kendisini Endülüs valisi ilân etti. Ancak çok geçmeden Abdurrahman b. Naîm el-Kelbî ve adamları tarafından hapisten kurtarılan Ebü'l-Hattâr valiliği tekrar ele geçirmek üzere siyasî ve askerî faaliyetlere girişti. Bir ordu ile Kurtuba üzerine yürüyen Ebü'l-Hattâr Sevâbe ve Sumeyl karşısında mağlûp oldu. Sevâbe'nin ölümünden sonra dört ay boş kalan Endülüs valiliğine Yûsuf b. Abdurrahman el-Fihri getirildi. Yûsuf el-Fihri ile arası açılan İbn Hureys el-Cüzâmî ona karşı Ebü'l-Hattâr'a iş birliği teklif etti. Ebü'l-Hattâr teklifi kabul ederek hareket geçti ve iki ordu Kurtuba yakınlarında Şekünde'de (Secunda) karşılaştı (130/747). Çok sayıda müslümanın öldüğü bu kanlı savaş Yûsuf el-Fihri'nin zaferiyle sona erdi. Ebü'l-Hattâr ve müttefiki İbn Hureys el-Cüzâmî yakalanarak idam edildiler.

BİBLİYOGRAFYA:

Ahbar Mecmû'a, s. 57-61; İbnü'l-Esir, *el-Kâmil*, V, 272-273, 337-339, 491-492; İbn İzârî, *el-Beyânü'l-muğrib*, II, 33-37; İbn Haldûn, *el-İber*, IV, 119-120; Sehâvî, *ed-Dav'ü'l-lâmi*, II, 21; Makkarî, *Nefhu't-tib*, I, 237-238; III, 22-26; Humeydî, *Cezvetü'l-muktebis*, Kahire 1386/1966, s. 200-201; E. Lévi-Provençal, *Histoire de L'Espagne musulmane*, Paris 1950, I, 7, 48-50, 359; III, 51; a.m.f., "Abu'l-Khattâr", *El²* (İng.), I, 134-135; Zirikî, *el-A'âm*, V, 187; Chejne, *Muslim Spain*, s. 13, 112; Hâlid ed-Düfî, *Târîhu'l-'Arab fi'l-Endelüs*, Bingazi 1980, s. 280-286; *Doğuştan Günümüze Büyük İslâm Tarihi*, İstanbul 1987, IV, 92-102; Muhammed Ya'lâvî, "Terâcimü Endelüsiyye muntekât min Kitâbi'l-Mukaffâ' li'l-Makrîzi", *Mecelletü Dirâsât Endelüsiyye*, I, Tunus 1408/1988, s. 79-81; A. Huici Miranda, "al-Husâm b. Dîrâr", *El²* (İng.), III, 601-602.

ALİ AKTAN

EBÜ'L-HAYR HAN

(ö. 872/1468)

Özbek hükümdarı
(1429-1468).

1412'de doğdu. Moğol Hükümdarı Cuci Han'ın en küçük oğlu Şeybân'ın (Şîbân) neslinden İbrâhim'in torunu ve Devlet Şeyh'in oğludur. Önce diğer Şeybânî prensleri gibi aynı aileden Cumaduk Han'ın hizmetinde bulundu. Cumaduk Han bir isyan sırasında öldürülünce Ebü'l-Hayr da esir düştü. Daha sonra serbest bırakılan belli başlı Özbek kabileleri ve Mangıt ulusu reisi Vakkâs Biy tarafından desteklenen Ebü'l-Hayr, 1429'da Batı Sibiryâ'da Tura (Tara) şehrinde han ilân edildi. Tura 1446'ya kadar onun başşehri veya yazlık merkezi olarak kaldı. Ebü'l-Hayr, Tura vilâyetinde hâkimiyet kurmuş olan Cuci sülâlesinden Mahmud Hoca'yı bertaraf ederek Deşt-i Kıpçak'ın büyük bir bölümünü hâkimiyeti altına aldı ve kısa sürede bütün Şeybânî ulusu üzerinde otorite tesis etti.

Ebü'l-Hayr, Moğol istilasından sonra Cuci'nin torunlarına intikal etmesi gerektiğine inandığı Hârizm'in batısıyla başşehir Gürgenç'i 834 (1430-31) kışında zaptedip yağmaladı. Fakat çok geçmeden aşırı sıcaklar ve veba yüzünden Hârizm'den ayrıldı. Gürgenç'te bulunduğu sırada meşhur Kübreviyye şeyhi Kemâled-dîn-i Hârizmî *Keşfü'l-hüdâ* adlı Türkçe eserini ona ithaf ve takdim etti. Ebü'l-Hayr, aynı yıl Astarhan hükümdarları Mahmud Han ile Ahmed Han'ı da mağlûp ederek Ordu-Bâzâr şehrini aldı. 839'da (1435-36) Hârizm'i ikinci defa işgal ederek yağmaladı. Sultan Şâhruh Mir-

za'nın ölümünden (850/1447) biraz önce Siriderya'nın aşağı ve orta taraflarını ele geçirdi. Mâverâünnehir ile Deşt-i Kıpçak arasında önemli ticaret merkezleri olan Sıgnak (bugünkü Sunak Kurgan harabeleri), Arkuk, Suzak, Akkurgan ve Özkent kalelerini zaptetti. Özbeklerin sağlam bir şekilde buralara yerleşmesi, daha sonraki tarihleri için parlak sonuçlara yol açan bir olay sayılır. Sıgnak bu tarihten sonra Ebü'l-Hayr'ın başşehri olmuş ve Timurlular'la Özbekler arasında sınır teşkil etmiştir. Ancak Ebü'l-Hayr bu bölgenin güneyinde sürekli bir baskını sağlayamadı; hatta o civardaki Yesi şehri bile Timur'un ahfadının elinde kaldı.

Şâhruh Mirza'nın ölümünden sonra yerine geçen, Mâverâünnehir ve Türkistan'a hâkim olan oğlu Uluğ Bey, rakibi Gıyâseddin Baysungur'un oğlu Alâüddeve'ye karşı Horasan bölgesini korumak için Amuderya'nın güneyine çekildiği sırada Timurlular arasındaki bu mücadelede faydalanan Ebü'l-Hayr beraberindeki kuvvetlerle Semerkant'ı kuşatmış, fakat şehri ele geçiremeden geri dönmüştü.

Uluğ Bey'in ölümü üzerine (853/1449) Timurlular arasında başlayan taht kavgaları esnasında tahtta hak iddia eden Ebü Said Mirza, Uluğ Bey'in oğlu Abdullah Mirza'ya karşı isyan edip Yesi'yi aldı ve Ebü'l-Hayr'dan yardım istedi. Ebü Said Mirza, meşhur Naksibendî şeyhi Ubeydullah Ahrâr'ın tavsiyesiyle Ebü'l-Hayr'ın karargâhına kadar geldi ve onun yardımı sayesinde Semerkant yakınlarındaki savaşta Abdullah Mirza'nın kuvvetlerini mağlûp etti, Abdullah savaş meydanında öldürüldü. Böylece Ebü Said Mirza Semerkant hükümdarı oldu. Ebü Said'in Özbekler'in yardımıyla iktidarı ele geçirmesi, Ebü'l-Hayr Han'ın Türkistan'ın iç işlerine müdahale etmesine ve Uluğ Bey'in kızı Râbia Sultan Begüm ile evlenerek durumunu güçlendirmesine yol açtı. Fakat Ebü'l-Hayr idaresindeki Özbekler'in ikbal devri uzun sürmedi; 861 (1457) yılında Kalmuklar'ın sert saldırılarıyla karşılaştılar. Uz Tâmur Tayşî'nin kumandasındaki Kalmuklar Çü vadisinden girip Deşt-i Kıpçak'ı işgal ettiler; yapılan savaşta kaybeden Ebü'l-Hayr Sıgnak'a çekilmek zorunda kaldı. Kalmuklar bütün Özbek ülkesini tahrip edip yağmaladılar.

870'te (1465-66) Altın Orda hânedanına mensup iki prens Ebü'l-Hayr'a tâbi bir toplulukla Moğolistan'a kaçtı. Daha sonraki yıllarda Ebü'l-Hayr'ın eski gö-

EBÜ'İ-HAYR HAN

çebe tebaası da Kâşgar ve Yedisu civarında bu prenslere katılarak Kazaklar adıyla yeni bir kabile federasyonu oluşturdular.

872 (1468) yılında Timurlu Şehzadesi Hüseyin Baykara, Ebû Said Mirza'ya karşı yardım istemek üzere Ebü'l-Hayr'ın ordugâhına geldi. Ebü'l-Hayr yardımcı kuvvetler göndereceği sırada ağır bir hastalığa (maraz-ı felc) yakalandı ve ordu yola çıkmadan vefat etti. Onun kış mevsiminde büyük bir ordu ile Moğollar'a karşı çıktığı bir sefer sırasında Akkişlak'ta (muhtemelen bugünkü Almatı) öldüğüne veya âsi akrabalığı tarafından öldürüldüğüne dair rivayetler de vardır. Kurduğu devlet ölümünden sonra bir süre karışıklık içinde kalmış ve Özbekler dağılmışlardır. Ancak XVI. yüzyılın başında torunu ve Şah Budak'ın oğlu Şeybânî Han (Muhammed), Özbekler'in büyük bir kısmını etrafında toplayıp Mâverâünnehir'i ele geçirdi.

BİBLİYOGRAFYA :

H. H. Howorth, *History of the Mongols*, London 1876-1927, II/2, s. 686-691; Baymirza Hayit, *Türkistan: Rusya İle Çin Arasında* (trc. Abdülkadir Sadak), İstanbul 1975, s. 7-8; Mustafa Kafalı, *Altın Orda Hanlığının Kuruluş ve Yükseliş Devirleri*, İstanbul 1976, s. 34-35; R. Grousset, *Bozkır İmparatorluğu Atilla / Cengiz Han / Timur* (trc. Reşat Uzmen), İstanbul 1980, s. 443; A. Zeki Velidî Toğan, *Bugünkü Türkli Türkistan ve Yakın Tarihi*, İstanbul 1981, s. 36-38; W. Barthold, "Ebülhayr", *IA*, IV, 84-85; a.mlf., "Abu'l-Khayr", *EI²* (İng.), I, 135; Hans R. Roemer, "Timurlular", *IA*, XII/1, s. 354-357; Y. Bregel, "Abu'l-Kayr Khan", *EI^r*, I, 331-332.

MUSTAFA BUDAK

EBÜ'İ-HAYR el-İŞBİLİ

(أبو الخير الإشبيلي)

Ebü'l-Hayr eş-Şeccâr el-İşbîlî
(V./XI. yüzyıl)

**Kitâbü'l-Filâha adlı eseriyle tanınan
Endüslü âlim.**

Endülüs'ün İsbiliye (Sevilla) şehrinde doğdu. Bağ bahçe işleri ve ağaç dikim ve bakımıyla uğraşan bir kişi olduğu için kendisine "Şeccâr" lakabı verilmiştir. Doğum ve ölüm tarihleri bilinmemektedir. VI. (XII.) yüzyılın sonlarına doğru yaşadığı bilinen, İbnü'l-Avvâm diye meşhur İsbiliyeli botanikçi Ebü Zekeriyâ Yahyâ b. Muhammed b. Ahmed b. Avvâm el-İşbîlî'nin kendisinden alıntı yapmış olması ondan daha önceki bir tarihte yaşadığını göstermektedir. Muhtemelen V. (XI.) yüzyılda yaşayan İbn Vâfid el-Lahmî, İbn Bessâl, İbn Haccâc el-İşbîlî ve Tignerî gibi ziraatçılarla çağdaştır.

Yazma nüshaları Biblioth que Nationale'de (nr. 4764, vr. 64-161), Tunus'ta Zeyt ne Kütüphanesi'nde ve Kuzey Afrika'daki bazı önemli kütüphanelerde bulunan *Kitâbü'l-Fil ha*'nın ana bölümleri şunlardır: a) Ağaç dikimiyle ilgili genel düşünceler. Uygun aylar; ayın (mehtap) ağaç dikimi üzerindeki etkisi; ağaçların dikilme ve meyve verme zamanı; ağaçların yaşı;  fetler; hava, ateş, su ve canlıların ağaca verdiği zararlar; zeytin, incir ve hurma ağaçlarının özel bakımını hakkında bilgiler. b) Asil ağaç dikimi ve ekimi. Ađaçlar, fındık gibi bodur ağaç ve çalılar; tane, tohum; daldırma ( ubuk); budama; aşılama; meyve ve sebze konservesi yapımı; sebze yetiştirme; kokulu bitkiler, çiçekler; keten ve pamuk; muz ve şeker kamışı. c) Kümes hayvanları. Çiftlik hayvanları ve güvercinler; bal arıları ve vahşî hayvanlar; zararlı hayvanlar (sürüngenler, kemiriciler, böcekler). d) Meteorolojik ve astrolojik tahminlerle ilgili genel bilgi ve deneyler.

Eb 'l-Hayr eserini telif ederken şahsî tecrübelerinden, bağ, bahçe, park ve tarlalarla İsbiliye'nin Şeref denilen ormanlarında yaptığı gözlemlerden ve Ebû Hanife ed-D never 'nin ( . 282/895) *Kitâbü'n-Neb t*'ının İbn Uht  G nim tarafından yapılan altmış bölümlük şerhi, İbn Vahşiy 'nin *el-Fil hat 'n-Naba iy 'si* ile İbn Vâfid, İbn Bess l ve İbn Haccâc'ın kitaplarından ve bu eserlerde kullanılmış olan Aristo gibi klasik yazarların görüşlerinden faydalanmıştır. Eser bütünüyle teknik tarım biliminin deneylere dayalı bir ürünü olmakla birlikte genel zir  literatür yanında işin folklorik yanını ve b til inançları, muska ibareleriyle tilsim tariflerini vermeye de ihmal etmemiştir. Birçok ilmi makalede çeşitli parçaları yayımlanmış olan eserin tamamı henüz basılmamıştır. 1358 (1939) yılında Fas'ta neşredilen bir *Kitâbü'l-Fil ha* Eb 'l-Hayr'a iz fe edilmişse de (nşr. K d  Sidi et-Tih m ) bu eser ona ait değildir (geniş bilgi için bk. Vallicrosa, *Al-Andalus*, XIX, 129-142; *EI²* (İng.), I, 136).

Ebû'l-Hayr el-İşbîlî'nin *Muhtaşar fi 'ilmi'n-n c m ve'l-fil ha* adını taşıyan diğer bir eseri, 19 Zilkade 953 (11 Ocak 1547) tarihinde Yûsuf b. Sa'dullah b. Bektut Feyzi tarafından Türkçe'ye tercüme edilmiştir. Tercümenin 985 Zilkadesinde (Ocak 1578) istinsah edilen bir nüshası Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunmaktadır (Ayasofya, nr. 2707/2, vr. 65^b-98^b). Muhammed el-Arab , neşre hazırladığını haber verdiği *'Umdetü'l-*

 tabib fi ma'rifeti'n-neb t adlı eserin de büyük ihtimalle Eb 'l-Hayr el-İşbîlî'ye ait olduğunu belirtmekte ve bunu gösteren bilgiler kaydetmektedir (bk. bibli.).

BİBLİYOGRAFYA :

İbn Hacc c el-İşb l , *el-Mu ri' fi'l-fil ha* (nşr. Sal h Cerr r – C sir Eb  Safiy ), Amman 1402/1982, n şirin mukaddimesi, s. Ş-C, D; Ullmann, *Die Natur und Geheimwissenschaften*, s. 446-447; J. M. Millàs Vallicrosa, "Sobre bibliografía agron mica hispano rabe", *Al-Andalus*, XIX, Madrid 1954, s. 129-142; a.mlf., "Aportaciones para el estudio de la obra agron mica de Ibn Ha y y y de Ab 'l-Jayr", *a.e.*, XX (1955), s. 87-105; Muhammed el-Arab  el-Hatt b , "Eb 'l-Hayr el-İşb l  ve Kit b  'Umdet 'l- tabib fi ma'rifeti'n-neb t", *el-'A ademiyye*, IV, Rabat 1989, s. 33-39; H. P r s, "Abu'l-Khayr al-Ishbili", *EI²* (İng.), I, 135-136.

CEVAT İZGİ

EB 'İ-HEYC 

(bk. ABDULLAH b. HAMD N).

EB 'İ-HEYSEM

(bk. M LİK b. TEY H N).

EB 'İ-H D  es-SAYY D 

(bk. SAYY D ).

EB 'İ-H SEYİN el-BASR 

(أبو الحسين البصري)

Eb 'l-Hüseyin Muhammed
b. Al  b. Tayyib el-Basr 
( . 436/1044)

**el-Mu'amed adlı eseriyle tanınan
Mu'tezile kel mcisi ve fık   limi.**

Basra'da doğdu. Kaynaklardaki kısırlı bilgilerden hayatının büyük bir kısmını Bađdat'ta geçirdiği, tahsilini bu şehirde tamamlayıp üretim ve ilmi faaliyetlerini genellikle burada yürüttüğü anlaşılmaktadır. Klasik kaynaklarda, Basra Mu'tezile ekolünün meşhur  limi K d  Abdülcebbar'ın önde gelen talebelerinden olduğu, hadis otoritelerince fazla tanınmayan T hir b. Leb e'den de bir süre hadis okuduğu kaydedilir.  rendiđi hadislerden sadece birini rivayet ettiği bilinen Eb 'l-Hüseyin, Zeheb  ve İbn Hacer el-Askal n  gibi hadis otoriteleri tarafından rivayete ehil görülmemiştir (*Miz n 'l-i'tid l*, III, 654; *Lis n 'l-Miz n*, V, 298).

Ebû'l-Hüseyin el-Basr 'nin biyografisini veren kaynaklarda rastlanmayan, an-